

John Stuart Mill

Drie essays over godsdienst

Vertaald door Karel D'huyvetters
Ingeleid door Cor Hermans

DAMON

Inhoud

Waarheid is het domein van de rede <i>Cor Hermans</i>	7
Drie essays over godsdienst	21
Inleidende mededeling <i>Helen Taylor</i>	23
1. De Natuur	27
2. De nuttigheid van godsdienst	69
3. Theïsme	105
Deel 1 Inleiding	105
Theïsme	108
De bewijzen van theïsme	112
Het argument van een eerste oorzaak	114
Het argument op grond van de algemene overeenstemming van de mensheid	121
Het argument op grond van bewustzijn	124
Het argument op grond van tekenen van ontwerp in de natuur	129
Deel 2 Attributen	135
Deel 3 Onsterfelijkheid	148
Deel 4 Openbaring	159
Deel 5 Algemeen resultaat	178
De vertaler	189
Vrijdenkers	191

Waarheid is het domein van de rede

Cor Hermans

De gesel van de tuberculose slaat ongenadig toe in de negentiende eeuw. Ook John Stuart Mill (1806-1873) wordt er hard door getroffen. Hij verliest er zijn vader en twee broers door, terwijl ook zijn aanbeden vrouw Harriet vroegtijdig aan een tbc-achtige longaandoening overlijdt. Dat Mill een vooruitgangdenker en rationalist is, die de wereld beziet vanuit de positieve wetenschap en die morele vraagstukken het liefste koel benadert vanuit empirie en sociale nuttigheid, maakt hem niet ongevoelig voor al het tbc-leed. Bij Mill zelf wordt de gevreesde ziekte (die men dan als een kwestie van erfelijkheid beschouwt, niet wetende dat ze via besmetting wordt overgedragen) in 1854 vastgesteld. In datzelfde jaar schrijft hij de eindversie van zijn essay 'Nature', in deze bundel voor het eerst in het Nederlands vertaald, samen met de essays 'Utility of Religion' (1854) en 'Theism' uit 1869.* Pas na de dood van Mill zijn ze, door zijn stiefdochter Helen Taylor, uitgegeven als *Three Essays on Religion* (1874). Mill toont hierin zijn religieuze scepsis, zij het met verzachtende nuances. Bovenal wordt in deze essays duidelijk dat hij de natuur als buitengewoon wreed beschouwt, dat hij de idee van een *almachtige* God afwijst en geen fiducia heeft in de barmhartigheid van de Schepper. Of de ravage die de tuberculose in zijn leven aanricht deze standpunten mede kan verklaren, is niet eenduidig vast te stellen, maar een verband lijkt aannemelijk. Mill zelf weet de tbc te overwinnen door een half jaar lang te wandelen in het warme en droge Italiaanse, Siciliaanse en Griekse klimaat. Op

* De datering van de drie essays kan tegenwoordig met meer precisie worden gegeven dan de ruwe tijdsaanduiding die Helen Taylor in haar 'Inleidende mededeling' (zie hierna) hanteerde. Van 'Nature' bestond al een oudere versie, die Mill van de herfst in 1853 tot begin februari 1854 grondig herschreef. 'Utility of Religion' pakte hij meteen daarna op en voltooide het goeddeels in maart 1854. 'Theism' is van aanzienlijk latere datum: Nicholas Capaldi (*John Stuart Mill. A Biography*) dateert het op 1869. Alleen dit essay is dus geschreven na de impact van Darwins evolutietheorie.

doktersadvies blaast hij bovendien meerdere keren per dag krachtig in een soort metalen hoorn om zijn longen sterker te maken.

Dankzij Mills befaamde *Autobiography* weten we vrij precies welke levenservaringen hem hebben gevormd. De kleine John Stuart was nog maar amper drie jaar toen zijn vader, James Mill, besloot om van hem zijn (uiterst ambitieuze) opvoedkundig project te maken. James Mill was in Schotland opgeleid tot predikant, maar raakte zijn geloof al snel kwijt. In Londen werd hij de rechterhand van filosoof Jeremy Bentham, de oervader van het Britse utilitarisme. Vanaf zijn vroegste kindertijd werd John Stuart door zijn vader en Bentham opgevoed – gedrild zou een beter woord zijn – om uit te groeien tot het model van de verlichte wijsgeer, die volledig overeenkomstig de utilitaire beginselen zou denken en leven. Al in het revolutiejaar 1789 schreef Bentham de kernzin: ‘De natuur heeft de mensheid geplaatst onder het bestuur van twee soevereine meesters, pijn en genot.’ Bentham beweert dat het gedrag dat wij, door deze twee centrale drijfveren geleid, *feitelijk* vertonen *moreel juist* is wanneer dit gedrag *in zijn gevolgen* bijdraagt aan het verminderen van pijn (van onszelf, onze directe medemensen en de mensheid als geheel) en het vermeerderen van genot. Het gaat hierbij om pijn en genot in fysieke én psychische zin.

John Stuart Mill zal deze bewust niet-religieuze moraal leer zijn hele leven trouw blijven, al modificeert hij haar aanzienlijk. In zijn handen groeit het utilitarisme uit tot het rationele streven naar ‘het grootst mogelijke geluk’ (*the greatest happiness principle*), meer humanistisch dan puur individualistisch opgevat. Dit verleidt Nietzsche om het utilitarisme badinerend te typeren als ‘de religie van de behaaglijkheid’, die het kleinburgerlijke geluk tot hoogste doel verheft.

Als we terugkeren naar de opvoeding van de jonge John Stuart wordt snel duidelijk hoezeer het bij hem ingeprinte utilitarisme was ingebed in de klassieke filosofie. Vader James Mill droeg zijn grote bewondering voor Socrates en Plato, maar ook voor Epicurus en Cicero, op zijn zoon over. Het vermogen om ‘pijn’ (negatieve sensaties en zielstoestanden) te mijden en om ‘genot’ (gelukkige sensaties en zielstoestanden) te bevorderen verwijst terug naar de antieke Griekse deugden. James Mill was bovendien gefascineerd door het manicheïsme, dat de kosmische strijd van het licht met de duisternis, van God met de materie, van de leugen met de waarheid en het goede met het kwaad centraal plaatst. Benthams ‘twee soevereine meesters’

pijn en genot zijn een parallel van de manicheïstische kosmische tegenstellingen.

Niettemin beogen Bentham en James Mill het fundament te leggen voor een *niet-religieuze* moraal, een moraal die autonoom is in de zin van: niet afhankelijk van enig bovennatuurlijk (goddelijk) gezag. Hun leerling John Stuart Mill moet de fakkel van deze ambitie verder dragen. Terugblikkend op zijn jeugd constateert Mill: 'Ik werd vanaf het begin opgevoed zonder enig religieus geloof, in de normale opvatting van het begrip.' In dit land, voegt hij toe, 'ben ik een van de zeer weinige voorbeelden van iemand die zijn geloof niet heeft afgeworpen, maar het nooit heeft gehad'. Hij wil echter niet als atheïst te boek staan en noemt *dogmatisch* atheïsme een absurditeit: dat er geen godheid bestaat, in welke vorm dan ook, valt niet sluitend via wetenschap of logica te bewijzen, net zomin als Gods bestaan langs die weg buiten twijfel gesteld kan worden.

Mill zal, mede dankzij zijn werkethos en zijn scherpzinnigheid, aan de hooggespannen verwachtingen van zijn opvoeders voldoen. Maar het filosofisch pad dat hij volgt wijkt wel af van wat zij voor ogen hadden. Het omslagpunt ligt bij de mentale crisis die hij, in 1826 als twintigjarige, ondergaat. Het depressieve gevoel overvalt hem dan dat een leven volgens het nogal mechanische schema van Bentham hem persoonlijk nooit echt geluk zal opleveren: meer genot dan pijn ervaren zal mij niet het geluk brengen waar ik op hoop, realiseert hij zich. Hij ontdekt bij zichzelf een behoefte aan hogere doelen en idealen, maar ook aan de schoonheid en gevoeligheid van de poëzie (van Wordsworth en Coleridge vooral) en aan wat hij samenvattend *the cultivation of the feelings* noemt. Zo ontwikkelt hij het blijvende inzicht dat een utilitaristische moraal niet levensvatbaar is wanneer zij niet wordt aangevuld met hogere idealen. De moreel handelende mens heeft, behalve de prikkels van pijn en genot, ook kwalitatieve ideeën nodig over wat hij of zij het nastreven en bewonderen waard vindt. Een deugdzzaam bestaan vraagt erom dat, in harmonie, alle positieve geestelijke registers open kunnen gaan. Hij zal het utilitarisme dienovereenkomstig verbreden: geluk als doel vergt ook een betere levenskwaliteit voor de volksmassa, en een hoogwaardig gevoelsleven voor de meest gecultiveerden. Mill begint de moraal te verbinden met de verbeeldingskracht: als we ons geen ideaalbeeld weten te vormen van de excellente mens, van deugdzzaam gedrag, van schoonheid en een

rechtvaardige maatschappij, hebben we geen moreel kompas. Alleen een utilitarisme dat niet uitsluitend de negatieve en positieve prikkels erkent die het leven permanent toedeelt, maar ook het belang inziet van de emotionele behoefte aan idealen (sociale, esthetische, metafysische), maakt kans om als non-religieuze ethiek aan te slaan. Deze kerngedachte verbindt de hier vertaalde drie essays over religie.

In de zomer van 1830 leert Mill Harriet Taylor kennen, de jonge vrouw van zakenman John Taylor. Zij zoekt en vindt in hem een intellectuele mentor. Hij vindt in haar een klankbord en inspiratiebron. Hun platonische maar intense relatie zorgt gaandeweg voor veel victoriaans geroddel en kleingeestige afkeuring. Maar alle veroordelende blikken verdiepen alleen maar de zielsverwantschap die zij ervaren. Aan de filosofische radicaliteit van Mills utilitarisme voegt Harriets invloed een dosis sociale radicaliteit toe. Het is mede door haar dat hij zich scherp zal uitspreken tegen de ‘onderwerping’ van vrouwen. Samen ontdekken ze Frankrijk als wijkplaats waar ze zich onbespied weten.

Daar stellen ze eind 1853 (ze zijn dan, na het overlijden van John Taylor, inmiddels getrouwd) een lijst op met onderwerpen voor essays die ze, gezamenlijk, het licht willen doen zien. Hun taakverdeling hierbij is duidelijk afgebakend: Harriet fungeert als souffleur, adviseur en commentator, Mill als denker en penvoerder. Een van de onderwerpen op de lijst is ‘Liberty’ en wie de faam kent van *On Liberty* zou verwachten dat zij dit onderwerp als eerste zouden oppakken. Dat is niet het geval: de ook op de lijst prijkkende essays ‘Nature’ en ‘Utility of Religion’ krijgen voorrang en ze worden door Mill al binnen enkele maanden opgeleverd. *On Liberty* zal pas in 1859 worden gepubliceerd en ervoor zorgen dat zijn reputatie wordt versmald tot die van politiek filosoof. Het is echter zijn ambitie om aan zijn filosofie een levensbeschouwelijke dimensie toe te voegen, zoals de genoemde werkljst laat zien. Daarop staat ook het thema ‘Religion de l’avenir’, waarmee vermoedelijk de seculiere ‘Religie van de Mensheid’ van Auguste Comte is bedoeld; Mill besteedt hieraan vooral aandacht in zijn *Auguste Comte and Positivism* (1865). Het nog te schrijven *Utilitarianism* wordt op de werkljst aangeduid als ‘Foundation of morals’. Broederlijk maar wat vreemd naast elkaar staan daarop ook nog de kenmerkende onderwerpen ‘Plato’ en ‘Kwaadsprekerij’.

Drie essays over godsdienst

Inleidende mededeling

Helen Taylor

De drie hiernavolgende essays over godsdienst werden geschreven met aanzienlijke tijdsintervallen, zonder enige bedoeling om een opeenvolgende reeks te vormen, en moeten daarom niet beschouwd worden als een aaneensluitend gedachtecorpus, behalve in zover ze de weloverwogen en exhaustieve behandeling door de auteur weergeven van de behandelde onderwerpen.

De eerste twee van deze drie essays zijn geschreven tussen de jaren 1850 en 1858, in de tijdsspanne die viel tussen de publicatie van de 'Principles of Political Economy' en die van het werk 'On Liberty'; in dat interval werden nog drie andere essays opgesteld, over 'Justice', 'Utility' en 'Liberty'. Van de vijf essays die toentertijd geschreven werden, zijn er al drie door de auteur aan het publiek aangeboden. Het essay over 'Liberty' werd uitgebreid tot het nu welbekende werk dat dezelfde titel draagt. Die over 'Justice' en 'Utility' werden nadien met sommige wijzigingen en toevoegingen opgenomen in een enkel essay en gepubliceerd onder de titel 'Utilitarianism'. De twee overblijvende, over 'Nature' en 'The Utility of Religion', worden nu aan het publiek aangeboden, met de toevoeging van een derde, over 'Theism' dat in een veel latere periode tot stand kwam. In die eerste twee essays kunnen gemakkelijk aanwijzingen gevonden worden voor de datum waarop ze opgesteld zijn; onder die aanwijzingen kan de afwezigheid opgemerkt worden van enige vermelding van de werken van de heer Darwin en van Sir Henry Maine in passages waarin er overeenstemming is van gedachte met die auteurs, of waar onderwerpen behandeld worden die ze sindsdien besproken hebben op een manier waarnaar de auteur voorzeker verwezen had indien hun werken gepubliceerd waren voor deze essays geschreven werden.

Het laatste essay in dit volume behoort tot een ander periode; het werd geschreven tussen de jaren 1868 en 1870, maar het was niet bedoeld als een vervolg op de twee essays die nu er nu samen mee verschijnen, en de drie essays waren evenmin bedoeld om samen te

verschijnen. Aan de andere kant is het zeker dat de auteur de opinies die in deze verschillende essays uitgedrukt zijn als fundamenteel consistent beschouwde. Het bewijs daarvoor is gelegen in het feit dat in het jaar 1873, nadat hij zijn essay over 'Theism' voleindigd had, het zijn bedoeling was het essay over 'Nature' meteen te laten publiceren, met enkel een lichte revisie in zover die nodig zou geacht worden bij het klaarmaken voor druk, maar substantieel in zijn huidige vorm. Daaruit blijkt dat zijn denkwijze geen substantiële wijziging had ondergaan. Welke discrepanties er ook mogen lijken over te blijven na een echt zorgvuldige vergelijking tussen verschillende passages, mag daarom toegeschreven worden ofwel aan het feit dat het laatste essay de vele revisies niet ondergaan had die de auteur gewoonlijk uitzonderlijk zorgvuldig en grondig deed; ofwel aan dat verschil in toon, en in de kennelijke afweging van het relatieve gewicht van verscheidene overwegingen die het gevolg is van het innemen van een ruimer oogpunt en het opnemen van een groter aantal overwegingen in de inschatting van het onderwerp als een geheel, dan wanneer enkel om delen daarvan gaat.

Het feit dat de auteur de bedoeling had het essay over de Natuur te publiceren in 1873 is een voldoende bewijs, als er enig bewijs nodig is, dat het volume dat nu aan het publiek aangeboden wordt niet door hem ingehouden is vanuit een weerzin tegen het ontmoeten van wat voor odium ook mocht voortkomen van de vrije uitdrukking van zijn opinies over godsdienst. Dat hij niet van plan was de andere twee essays tezelfdertijd te publiceren was in overeenstemming met de gewoonte van de auteur met betrekking tot het publieke uiten van zijn opvattingen over godsdienst. Want terwijl hij tezelfdertijd uitzonderlijk bedachtzaam en traag was in het vormen van opinies, had hij een bijzondere afkeer van het uiten van halfbakken opinies. Hij weigerde ten enenmale om zich te laten haasten tot een premature beslissing over eender welk punt waaraan hij meende nog niet voldoende tijd en moeite besteed te hebben om het exhaustief behandeld te hebben tot de uiterste limiet van zijn eigen denkvermogen. En op dezelfde manier weigerde hij, zelfs wanneer hij tot duidelijke conclusies was gekomen, toe te laten dat de nieuwsgierigheid van anderen hem zou dwingen die uit te drukken alvorens hij al de uitwerking waartoe hij in staat was, besteed had aan hun adequate uitdrukking, en dus voor hij niet alleen de conclusies zelf onderworpen had aan de test van de

I. De Natuur

‘Natuur’, ‘natuurlijk’ en de groep van woorden die daarvan afgeleid zijn, of etymologisch ermee verwant zijn, hebben altijd al een ruime plaats ingenomen in de gedachten, en een krachtige greep gehad op de gevoelens van de mensheid. Dat dat altijd al zo geweest is, is niet verwonderlijk, als we in overweging nemen wat die woorden voorstellen in hun oorspronkelijke en meest voor de hand liggende betekenis; het is echter jammer dat een set van termen die een zo aanzienlijke rol spelen in het morele en metafysische denken verscheidene betekenissen gekregen hebben die afwijken van de eerste, maar die er voldoende mee verwant zijn om verwarring toe te laten. Op die manier zijn die woorden verward geraakt in zoveel vreemde associaties, meestal krachtig en hardnekkig van aard, dat ze ertoe gekomen zijn om gevoelens op te wekken, en daarvoor symbool te staan, die hun oorspronkelijke betekenis geenszins verantwoordt, en die ze een van de rijkste bronnen gemaakt heeft van onware smaak, onware filosofie, onware moraal en zelfs slechte wetgeving.

De voornaamste toepassing van de Socratische methode, zoals die door Plato voorgesteld en nog verbeterd is, bestaat in het ontleden van dat soort van brede abstracte begrippen, in het vastleggen in een precieze definitie van de betekenis die ze in de dagelijkse omgang amper voorafschaduwen, en in het bevragen en testen van de gemeenschappelijke maximes en opvattingen waarin ze een rol spelen. Het is betreurenswaardig dat onder de leerzame voorbeelden van dat soort van onderzoekingen die Plato ons nagelaten heeft, en waaraan men na hem zoveel verschuldigd is geweest voor al de intellectuele klaarheid die men ooit heeft kunnen bereiken, hij het nageslacht niet verrijkt heeft met een dialoog *peri fiseoos*, over de Natuur. Mocht het idee dat met dat woord omschreven wordt het voorwerp uitgemaakt hebben van zijn analytisch onderzoek, en mochten de populaire gemeenplaatsen onderworpen zijn aan de vuurproef van zijn krachtige dialectiek, dan zouden zijn opvolgers zich waarschijnlijk niet zo overhaast als wel

het geval is geweest, gestort hebben in denkpatronen en redeneringen waarvan het bedrieglijk gebruik van dat woord de hoeksteen vormt, een vorm van drogreden waarvan hijzelf uitzonderlijk verstoken was.

Volgens de platonische methode, die nog steeds het beste type is van dat soort onderzoekingen, is het eerste wat men moet doen met een zo vage term het uitmaken van wat die precies betekent. Het is eveneens een regel van diezelfde methode dat men de betekenis van een abstract begrip het best gaat zoeken in het concrete, en van het universele in het particuliere. Als we die weg volgen voor het woord 'natuur', dan moet de eerste vraag zijn: wat wordt bedoeld met de 'natuur' van een particulier object, zoals vuur, water of een specifieke plant of dier? Evident het *geheel* of de verzameling van zijn vermogens of eigenschappen: de manieren waarop het ingrijpt op andere zaken (waartoe men ook de zintuigen van de waarnemer moet rekenen), en de manieren waarop andere zaken erop ingrijpen; daaraan moet worden toegevoegd, in het geval van een bewust wezen, zijn eigen vermogens van gevoelens, of van bewustzijn. De natuur van die zaak betekent dat allemaal, betekent zijn volledig vermogen om zich als een fenomeen te vertonen. En aangezien de verschijningsvormen die een zaak vertoont altijd dezelfde zijn in dezelfde omstandigheden, hoezeer ook ze verschillen in verschillende omstandigheden, laten ze toe dat ze beschreven worden in algemene vormen van woorden, die de *wetten* genoemd worden van de natuur van die zaak. Zo is het een wet van de natuur van water dat het bij gemiddelde atmosferische druk op zee-niveau kookt bij 212 graden Fahrenheit.

Aangezien de natuur van elke concrete zaak de verzameling is van haar vermogens en eigenschappen, is de Natuur abstract gezien de verzameling van de vermogens en eigenschappen van alle zaken. De Natuur betekent dan het geheel van alle fenomenen, samen met de oorzaken die ze voortbrengen; dat houdt niet alleen alles in wat gebeurt, maar ook alles dat mogelijk kan gebeuren: de niet-aangewende vermogens van oorzaken maken immers evenzeer deel uit van de Natuur als diegene die wel een gevolg veroorzaken. Aangezien alle fenomenen die men voldoende onderzocht heeft met regelmaat blijken plaats te vinden, en er voor elk fenomeen bepaalde voorwaarden zijn, positieve en negatieve, waaronder het onveranderlijk gebeurt, is de mensheid erin geslaagd, hetzij door rechtstreekse waarneming, of door een proces van redenering dat daarop gegrondvest is, de voorwaarden vast te

stellen voor het optreden van talrijke fenomenen. De vooruitgang van de wetenschap bestaat inderdaad hoofdzakelijk in het vaststellen van die voorwaarden. Wanneer die ontdekt worden, kunnen ze uitgedrukt worden in algemene stellingen, die men de wetten van dat particulier fenomeen noemt, en ook, meer in het algemeen, de Natuurwetten. Zo is de waarheid dat alle materiële objecten naar elkaar nijgen met een kracht die recht evenredig is met hun massa en omgekeerd evenredig met het kwadraat van hun afstand, een natuurwet. De stelling dat lucht en voedsel noodzakelijk is voor het dierlijk leven, als die althans waar is zonder uitzonderingen, zoals we op goede gronden mogen aannemen, is eveneens een natuurwet, hoewel het fenomeen waarvan die stelling de wet is, bijzonder is en niet, zoals de zwaartekracht, universeel.

In die opvatting, de meest eenvoudige, is de Natuur een collectieve benaming voor alle feiten, werkelijke en mogelijke; of, om het meer accuraat te stellen, een naam voor de manier, ons ten dele bekend en ten dele onbekend, waarop alle zaken plaatsvinden. Ons woord suggereert immers niet zozeer het overvloedige detail van de fenomenen, als wel het concept dat als een mentaal geheel over hun wijze van bestaan kan gevormd worden door een brein dat een complete kennis heeft van de fenomenen. En het is de doelstelling van de wetenschap om zich te verheffen tot dat concept door middel van successieve stappen van veralgemening uit de ervaring.

Dat is dan een correcte definitie van het woord 'natuur'. Maar die definitie is enkel in overeenstemming met slechts één van de betekenissen van die ambigue term. Ze is niet van toepassing op sommige manieren waarop het woord gemeenzaam gebruikt wordt. Ze is bijvoorbeeld helemaal in strijd met de gebruikelijke manier van zeggen waarbij de natuur tegenover de kunst geplaatst wordt, en 'natuurlijk' tegenover 'kunstmatig'. Want in de betekenis van het woord 'natuur' die we zojuist gedefinieerd hebben, en die de ware wetenschappelijke betekenis is, is kunst net zo goed natuur als om het even wat; en al wat kunstmatig is, is natuurlijk: kunst heeft zelf geen eigen onafhankelijke vermogens; kunst is niets anders dan het aanwenden van de vermogens van de Natuur voor een bepaald doel. Fenomenen die voortgebracht worden door menselijke activiteit zijn niet minder afhankelijk van de eigenschappen van de elementaire krachten, of van de elementaire substanties en hun samenstellingen, dan verschijnselen die wat